

بررسی ترجمه‌ای از مزامیر داود در کتابخانه نمازی خوی*

** حیدر عیوضی

*** احمد رنجبری حیدر باغی

چکیده

مزامیر داود (تهیلیم) جایگاه والایی در حیات معنوی اهل کتاب دارد و در جامعه اسلامی با نام زبور شناخته می‌شود. آنچه در سال‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته برخی ترجمه‌های عربی این کتاب است که بخش‌های ابتدایی آن ترجمه تهیلیم، اما ادامه آن (به‌طور خاص از مزمور سوم به بعد) یک متن تألیفی - جعلی، با رویکرد موعظه‌ای - اخلاقی است. این متون در اصطلاح فنی شبیه مزامیر (Pseudo-Psalms) خوانده می‌شوند. مقاله حاضر به بررسی یکی از این متون (تاریخ کتابت، ۷۰۶ق) می‌پردازد که در کتابخانه نمازی خوی موجود است. در دیباچه نسخه ادعا شده که این ترجمه به دستور مأمون بوده و به تأیید امام رضا^(ع) نیز رسیده است.

تحلیل محتوایی این نسخه در چهار محور به این شرح خواهد بود: ۱. مقایسه محتوایی نسخه خوی با مزامیر اصلی (تهیلیم)؛ ۲. رد پای محتویات نسخه خوی در منابع متقدم اسلامی؛ ۳. انعکاس برخی معضلات اخلاقی - اجتماعی جامعه در عصر نگارش نسخه؛ ۴. مباحث کلامی - الهیاتی منعکس در نسخه خوی.

کلیدواژه‌ها: مزامیر داود، تهیلیم، نسخ خطی مزامیر، شبیه مزامیر، ترجمه متون مقدس، مطالعات تطبیقی ادیان

تاریخ دریافت: ۹۸/۶/۳۰ تاریخ پذیرش: ۹۸/۹/۱۶

* از استاد ارجمند، جناب آقای صدرایی خوبی، که سخاوتمندانه تصویر نسخه حاضر را در اختیار نویسندگان مقاله قرار دادند، تشکر می‌کنیم.

** دانش‌آموخته دکتری مطالعات تطبیقی ادیان ابراهیمی (نویسنده مسئول) /heidareyvazi@yahoo.com

*** دانشجوی دکتری فلسفه دین و دین‌شناسی (انستیتوی فلسفه آکادمی علوم روسیه - مسکو) /

A.r.heydarbaqi@gmail.com

طرح مسئله

آنچه در ادبیات اسلامی به زبور داود یا مزامیر شناخته می‌شود، در عبری به تهیلیم^۱ (به معنای «حمد، ستایش») معروف، و در مجموعه عهد عتیق از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. دعاها، سرودهای مذهبی،^۲ مراثی، ادبیات غنایی و پژواک تجربه‌های دینی گوناگون، این کتاب را در کانون الهیات و زندگی معنوی یهودیان قرار داده است (Moyise & Menken, 2004: 1). به‌علاوه، کتاب تهیلیم از آغاز مسیحیت همواره نقش کلیدی در حیات دینی مسیحیان داشته است. نقل قول‌های فراوان عیسی مسیح از مزامیر،^۳ و استنادات متعدد نویسندگان اناجیل به آن، زمینه تفسیر مزامیر را برای آباء کلیسا فراهم نمود.^۴ به این ترتیب،

۱. تهیلیم، תהלים، نام عبری مزامیر داود، اولین کتاب از مجموعه کتوبیم عهد عتیق است. مشتقات ریشه הלל / hll حوزه معنایی گسترده‌ای دارد و یکی از معانی آن تسبیح و ستایش کردن است. عبارت معروف هلالویاه / הללויה در ترجمه‌های کتاب مقدس، خصوصاً در مزامیر، از همین ریشه است؛ و شاید عبارت «سبحان الله» در سنت اسلامی معادل مناسبی برای آن باشد (حییم، ۱۳۶۰: ۹۹، ۵۸۲). انتخاب این نام برای مزامیر ناظر به این جمله بوده است: «دعاهای داود بن یسی تمام شد» (۷۲: ۲۰). نام دیگر کتاب מזמור / mizmor از ریشه מזמז / zimer، به معنای خواندن و سراییدن، است. معادل مزامیر در انگلیسی psalms است که از ترجمه لاتینی Psalmodium، یا شکل کوتاه‌شده آن Psalmi، اقتباس گردیده است. واژه لاتینی نیز برگرفته از لفظ یونانی ψαλμοι است که در کتاب عهد جدید نیز از مزامیر با همین نام یاد شده است (لوقا، ۲۰: ۴۲؛ اعمال، ۱: ۲۰). وجود صامت P در ابتدای واژه انگلیسی از آن روست که حرف آغازین واژه یونانی ψ، تلفظ می‌شود. واژه یونانی به معنای «آوازی است که با ساز زهی» خوانده می‌شود، و در واقع ترجمه اصطلاح عبری מזמור / mizmor است. به عبارتی، واژه یونانی نیز ترجمه به معناست (Herzog, 2007: "Psalms").

۲. به‌طور مثال، هیچ یهودی یا مسیحی دینداری نیست که دست‌کم هفته‌ای یک‌بار مترنم به این نغمه مزامیر نباشد: «خداوند شبان من است؛ محتاج به هیچ چیز نخواهم بود. در مرتع‌های سبز مرا می‌خواباند، نزد آب‌های راحت مرا رهبری می‌کند. ... به خاطر نام خود، به راه‌های عدالت هدایتیم می‌نماید. چون در وادی سایه موت نیز راه روم از بدی نخواهم ترسید، زیرا تو با من هستی؛ عصا و چوبدستی تو مرا تسلی خواهد داد...» (۲۳: ۱-۵).

۳. در عهد جدید ۹۳ نقل قول از عهد عتیق آمده که حدود دو سوم آن، یعنی ۶۰ مرتبه، از مزامیر گرفته شده است. در این میان، باب‌های ۲، ۲۲، ۳۱، ۶۹، ۱۱۰ و ۱۱۸ از اهمیت بیشتری برخوردارند. به‌رغم این‌که کتاب مزامیر فاقد الهیات نظام‌مند است، اما به‌طور چشمگیری حاوی بن‌مایه‌های کلامی - عرفانی است. ایمان‌گرایی و پرهیز از هر گونه استدلال در سراسر مزامیر موج می‌زند. نویسندگان آن تجربیات دینی آمیخته به بیم و امید را تبلور بخشیده و به‌عنوان ایمان به خدا و هویت ملی در این کتاب منعکس کرده‌اند. این کتاب یقیناً برای اهل کتاب به‌مثابه کتاب ایمان و نیایش تلقی می‌شود؛ ایمان به خدایی یکتا که خالق هستی است، ایمانی که پیش‌تر ابراهیم آن را تجربه کرده بود، موسی پیام‌آور آن بود و در نهایت با عیسی مسیح شکلی نو یافت.

۴. جز آگوستین، از شارحان مشهور مزامیر می‌توان به قدیس هیلاری، آمبروز و جروم اشاره کرد که از میان آن‌ها، آگوستین در بیش‌تر آثار خود به نحو پرشورتری متأثر از مزامیر بوده است (نک. Rowan, 2004: 17).

تهیلیم قدر مشترک آموزه‌های دینی یهودیت و مسیحیت به شمار می‌رود؛ گویی مضامین الهیاتی آن توانسته جامع توحید و تثلیث باشد.^۱ از این رو، در دو دهه‌ی اخیر، میزان تأثیرپذیری عهد جدید از عهد قدیم و به‌طور خاص از تهیلیم، موضوع پژوهش‌های جدی در حوزه‌ی مطالعات تطبیقی ادیان ابراهیمی بوده است.^۲

بسامد «زبور» در فرهنگ و ادب اسلامی قابل توجه و از آن در کنار تورات و انجیل فراوان نام برده شده است. این سه کتاب نمایندگان اصلی کتب انبیاء متقدم محسوب می‌شوند (مثلاً در قرآن - نساء: ۱۶۳؛ اسراء: ۵۵؛ انبیاء: ۱۰۵). در میان میراث مخطوط در سرزمین‌های اسلامی، نسخه‌های متعددی از ترجمه‌ی مزامیر بر جای مانده است و چنین می‌نماید که توجه عمومی در فرهنگ اسلامی به مزامیر متأثر از جایگاه رفیع آن در میان اهل کتاب بوده است. اما آن‌چه از اوایل قرن بیستم توجه برخی پژوهشگران را به ترجمه‌های عربی مزامیر جلب کرده، نسخه‌هایی است که در اصطلاح فنی شبه مزامیر^۳ خوانده می‌شوند (Kohlberg, 1992: 385).^۴ شبه مزامیرها معمولاً در دو بند (مزمور) نخست به متن اصلی وفادار هستند، اما در ادامه به یک اثر تألیفی - جعلی با رویکرد موعظه‌ای - اخلاقی تبدیل می‌شوند. از آثار شاخص در این حوزه می‌توان به برخی تحقیقات دیوید ویشانف^۵ اشاره

۱. از مهم‌ترین موضوعات الهیاتی این کتاب که دست‌مایه‌ی الهیون مسیحی قرار گرفته به این موارد می‌توان اشاره کرد: الف) عمل نجات خداوند در تاریخ (باب‌های ۷۸، ۱۰۵ و ۱۰۶)؛ در بخش‌های فراوانی از مزامیر فعالیت خدا هم در طبیعت و هم در تاریخ تأکید شده است (۳۳؛ ۶۵؛ ۶۶؛ ۱۱۴؛ ۱۳۵؛ ۱۳۶؛ ۱۴۶ و ۱۴۷).

ب) موضوع وعده سلطنت ماشیح (۲: ۲؛ ۱۸: ۵۰؛ ۲۰: ۶؛ ۸۹: ۳۸؛ ۵۱؛ ۱۰۳۲: ۱۰؛ ۱۷) که بعدها در کتب انبیاء هم منعکس شده است؛ مانند اشعیا (۹: ۷-۱۱؛ ۱۰-۱۱)، ارمیا (۲۳: ۸-۱۱)، میکاه (۵: ۲-۶)، زکریا (۹: ۹-۱۰). عهد جدید تحقق آن را در عیسی مسیح می‌داند (نک. متی، ۱۶: ۱۳-۲۰؛ مرقس، ۸: ۲۷-۳۰؛ لوقا، ۹: ۱۸-۲۲).

۲. برخی از پژوهش‌های صورت گرفته به ترتیب تاریخی عبارتند از:

- R.N. Longenecker, *Biblical Exegesis in the Apostolic Period*, Vancouver, Regent College Publishing, 1999;
- S. Moyise, *The Old Testament in the New: An Introduction*, London, Continuum, 2001;
- J. M. Court, ed., *New Testament Writers and the Old Testament: An Introduction*, London, SPCK, 2002;
- S. Moyise & M. J.J. Menken, ed., *Psalms in the new Testament*, London, T&T Clark, 2004.

3. pseudo-Psalms

۴. این کتاب به اهتمام رسول جعفریان و سیدعلی قرایی ذیل عنوان کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او به فارسی ترجمه شده است. در نسخه ترجمه، مباحث راجع به نسخه مزامیر در صفحه ۶۰۲ آمده است.

5. David R. Wishanoff

کرد که فی‌المثل در مقاله‌ای به بررسی پنج نسخه مزامیر در کتابخانه‌های آکسفورد، لورنس، پرینستون و لایدن، پرداخته و در صدد کشف نسخه مادر برآمده است.^۱

مقاله حاضر با رویکردی تحلیلی، محتوای یکی از ترجمه‌های موجود در ایران (نسخه کتابخانه نمازی خوی) را با عنایت به متن اصلی تهیلیم، بررسی می‌کند. بی‌تردید مطالعه تطبیقی نسخه حاضر با نسخه‌های مورد تحقیق ویشانف یکی از بایسته‌های پژوهشی در آینده است. در این مقاله، هر جا واژه «مزامیر» به کار رفته، مراد شبه مزامیرها در متون اسلامی است، و هر جا متن اصلی مزامیر مورد نظر بوده، از نام تهیلیم استفاده شده است.

ترجمه‌های عربی مخطوط مزامیر در کتابخانه‌های ایران

در کتابخانه‌های ایران نسخ خطی متعددی ذیل عنوان ترجمه تورات، اناجیل، زیور داود، چهل سوره از تورات، پنجاه سوره از تورات و... به فارسی و عربی یافت می‌شود. با مراجعه به فهرس متعدد مشخص شد که در فهرست‌نویسی این متون دقت لازم صورت نگرفته است. در حالی که این بخش از میراث مخطوط متضمن اشارات متعددی در خصوص ویژگی‌های زبان‌شناختی، اصالت ترجمه و... برای علاقه‌مندان به مطالعات تطبیقی است که در عموم فهرس نسخ خطی منعکس نشده است. در این جا، با توجه به محتوای اصلی بحث، تنها به نسخه‌های مزامیر داود اکتفا می‌شود:

۱. مزامیر، خوی - مدرسه نمازی، نسخه شماره ۷۷، ۷۰۶ق (صدرایی خویی، ۱۳۷۶: ۴۹-۵۰)؛ تصویری از این نسخه نیز در مرکز احیاء میراث در قم به شماره ۳۸۱ موجود است.
  ۲. مزامیر، تهران - کتابخانه ملی، نسخه شماره ۹۸۱، احتمالاً قرن ۹؛
  ۳. مزامیر، تهران - دانشگاه تهران، نسخه شماره ۱۹۷۳، قرن ۱۱؛
  ۴. مزامیر، تهران - دانشگاه تهران، نسخه شماره ۵۰۹۶، ۱۰۶۲ق؛
  ۵. مزامیر، قم - کتابخانه آیت‌الله مرعشی، نسخه شماره ۱۲۰۵۸/۵، اواخر قرن ۱۱ق (برای اطلاعات بیش‌تر نک. درایتی، ۱۳۹۲: ۲۲۴/۲۹).
- کنون توجه این مقاله بررسی نسخه نخست، یعنی نسخه کتابخانه نمازی خوی، است.

1. Wishanoff, "An imagined book gets a new text: Psalms of the Muslim David", Religious Studies Program, Islam and Christian - Muslim Relations, Vol. 22, No. 1, January 2011, 85- 99.

نسخه‌ی مزامیر در کتابخانه‌ی نمازی خوی

نسخه‌ی نمازی خوی در ۱۹۳ صفحه (۹۵ برگ)^۱ به خط ثلث و کتابت عبداللّه بن سنجر است؛ تاریخ پایان کتابت یکشنبه ۱۷ محرم سال ۷۰۶ ق است. آثار مقابله و تصحیح در نسخه دیده می‌شود. یادداشت نخست، حاکی از امانتی بودن نسخه، چنین است: «این کتاب از آقا محسن خلف مرحوم آقا فتح‌الله در رهن حقیر حسن‌علی ابروانی امانت است» (ص ۲). تملکات و عبارات وقف آن بدین شرح است: «العبد افقر الوری... محمد کتبروی الحنفی عامله الله بلطفه الخفی، بِمَنَّة، فی عُمر شهر صفر الخیر من شهر سنة ۱۰۳۷ق». «من کتب عمر بن محمد المارینی». «قد وقفها مع شروط... سنة ۱۲۳۰، و أنا الواقف الأثیم الشریف الحسن ابراهیم». به ضمیمه‌ی مهر ناخوانا.

آغاز نسخه: بِسْمِله، رَبِّ یَسَّر. قال: حدّثنی الحسن الکوفی قال حدّثنی محمّد بن عیسی قال حدّثنی النوفلی الهاشمی محمّد؟^۲ الله قال جمع المأمون - رضی الله عنه - مأتی رجل من علماء المسلمین و رئیساً الیهود والنصارى فأخذ علیهم العهد والميثاق علی أن یحوّلوا له التوراة والإنجیل والزبور من لغة العبرائیة إلى العربیة حرفاً بحرفٍ ویستعینوا فی ذلك بالرّضا علی بن موسی - علیه وآله السلام - وكان من أعلم الناس بالتوراة والإنجیل والزبور والفرقان، وكان فیهم المازنی وكان عالماً بذلك، وهذه زبور داود - صلوات الله علیه وصلى الله علی محمّد وآله - فسروه ونقلوه إلى لغة العربیة حرفاً بحرفٍ لم یزیدوا ولم ینقصوا وبذلوا فی ذلك جهداً، فلما فرغوا منه عرض علی الرّضا علی بن موسی - علیه السلام - قرضیه.

انجام نسخه: یا معشر الخلق اخلصوا لربکم وانیوا الیه واحذروا عقوبته واشکروا والیه یرجع الخلق کلّه وما هو یا معشر الخلق بغافل عما یعمل الظالمون. ترقیمه‌ی کاتب: وهذا آخر الزبور الّتی ترجم المأمون - رضوان الله علیه - ... وافق الفراق من نسخه فی يوم الأحد سابع عشر محرم سنة سِتّ وسبعمأة. اللهم بعزّ اعتزازک بعلوّ سمائك بکرم ظهاریک، بشرف نبیک محمد - صلی الله علیه وعلى آله وصحبه.

در ابتدای نسخه ادعا شده که مأمون (د. ۱۹۸ق) دو یست عالم اسلامی، یهودی و

۱. از آنجایی که این نسخه بر اساس صفحه شماره‌گذاری شده تمام ارجاعات در این مقاله به شماره صفحات است و نه به برگ‌ها.

۲. ناخوانا. احتمالاً «بن عبد» است.

مسیحی را فراخواند و از آن‌ها پیمان گرفت که تورات، انجیل و زبور را به دقت از زبان عبری به عربی ترجمه کنند. و دستور داد در این امر خطیر از علی بن موسی الرضا^(ع) کمک گیرند، زیرا او داناترین مردمان به تورات، انجیل و فرقان می‌باشد. در ادامه از شخصی به نام مازنی به‌عنوان یکی از مترجمان نام برده شده است. علی‌الإدعا، در نهایت این ترجمه به حضرت رضا^(ع) ارائه شده و ایشان آن را تأیید کرده‌اند: «فلما فرغوا منه عرض علی الرضا علی بن موسی علیه السلام، فرضیه» (ص ۵).

در نگاه نخست، ۱۵۲ مزمور به چشم می‌خورد، در حالی که تهلیلیم متضمن ۱۵۰ بخش می‌باشد. با بررسی بیش‌تر مشخص می‌شود که کاتب در میانه کار در شماره‌گذاری مزمورات، اعداد ۳۸ و ۵۳ را از قلم انداخته و همین امر باعث شده در نهایت شمار آن‌ها به ۱۵۲ برسد. از این میان حدود یک‌سوم مزمورات دارای عنوان هستند، مانند: ۵۲ - فی المظالم؛ ۵۴ - فی التسیح؛ ۵۹ - فی الرزق؛ ۶۰ - فی الموت و الحیات؛ ۶۳ - فی التسیح و الإستغفار؛ ۶۴ - فی الصبر؛ ۶۷ - فی الأحکام؛ ۶۸ - فی القيامة؛ ۶۹ - فی الموت؛ ۷۲ - فی الفرائض؛ ۷۳ - فی غضب الأرض «من أخذ شبراً من الأرض لیس له قلدته اياه فی النار»؛ ۷۵ - فی حفظ اللسان؛ ۷۶ - فی الأرزاق؛ ۷۷ - فی القصاص.

بازخوانی نسخه نمازی خوی

تحلیل محتوایی این نسخه در چهار محور به این شرح خواهد بود: ۱. مقایسه با متن اصلی تهلیلیم؛ ۲. مقایسه با بعضی منابع متقدم اسلامی (سعد السعود و مرموزات اسدی)؛ ۳. بازتاب برخی معضلات اخلاقی - اجتماعی عصر نگارش در نسخه خوی؛ ۴. مباحث کلامی - الهیاتی بازتاب یافته در نسخه خوی.

۱. مقایسه محتوایی نسخه نمازی خوی با تهلیلیم

در تهیه مقایسه زیر، از ترجمه کتاب مقدس موسوم به ترجمه قدیم استفاده شده است. از آنجایی که زبان عربی نسخه خوی، روان و ساده است ضرورتی برای ترجمه آن به فارسی دیده نشد. در این جا به مقایسه دو مزمور نخست اکتفا می‌کنیم.

مزمور اول:

نسخه خوی المزمور الأول من ذلك في المسكين و اليتيم	ترجمه قدیم تهلیلیم
[۱] طوبى لمن لم يسلك طريق الخطائين، ولم يجلس فى مجالس المستهزئين، ولم يعمل بأعمال المذنبين.	۱. خوشا بحال کسی که به مشورت شریران نرود و براه گناهکاران نایستد و در مجلس استهزا کنندگان ننشیند.
[۲] ولكِنَّه فى تلاوة كتابى و عبادتى يدرس اللیل و النهار.	۲. بلکه رغبت او در شریعت یهوه است و روز و شب در شریعت او تفکر میکند.
[۳] فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ شجرة على شط المياہ تُؤْتى أَكْلَهَا و تقدس ربّها ناضرة أوراقها، و هي سامعة مطيعة لربّها.	۳. پس مثل درختی نشانده نزد نهرهای آب خواهد بود که میوه خود را در موسمش می‌دهد و برگش پژمرده نمی‌گردد و هر آنچه می‌کند نیک انجام خواهد بود.
[۴] ليس كذلك المنافقون لأن أعمال المنافقين تنسفها الرّياح.	۴. شریران چنین نیستند بلکه مثل کاهند که باد آنها پراکنده میکند.
[۵]	۵. لهذا شریران در داوری نخواهند ایستاد و نه گناهکاران در جماعت عادلان.
[۶] من أجل أن الله يعلم سبيل المنافقين و سبيل المحسنين.	۶. زیرا یهوه طریق عادلان را میداند ولی طریق گناهکاران هلاک خواهد شد.
[اضافات نسخه خوی:]	
يا داود مُر بني إسرائيل لا ينهروا المساكين، ولا يطرّدون اليتيم، وليقوموا اليّ في دجى الليل بقلوب خائفة و أعين باكية، «أولم يسيروا فى الأرض فينظروا كيف كان عاقبة الذين من قبلهم كانوا أشد منهم قوّة» ^۱ «وأكثُر جمعا» ^۲	

۱. روم: ۹

۲. قصص: ۷۸

<p>فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ، أَوَلَمْ يَعْلَمُوا أَنِّي أَنَا الرَّبُّ أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَمَا أَنَا بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ.</p>	
---	--

مزمور دوم:

ترجمه قدیم تهلیم	نسخه خوی
المزمور الثاني في الرب	المزمور الثاني في الرب
<p>۱. چرا امتها شورش نموده اند و طوائف در باطل تفکر میکنند؟ ۲. پادشاهان زمین بر می خیزند و سروران با هم مشورت نموده اند به ضد یهوه و به ضد مسیح او. ۳. که بندهای ایشان را بگسلیم و زنجیرهای ایشان را از خود بیندازیم. ۴. او که بر آسمانها نشسته است میخندد. یهوه بر ایشان استهزا میکند. ۵. آنگاه در خشم خود بدیشان تکلم خواهد کرد و به غضب خویش ایشان را آشفته خواهد ساخت. ۶. و من پادشاه خود را نصب کرده ام بر کوه مقدس خود، صهیون. ۷. فرمان را اعلام میکنم. یهوه بمن گفته است: «تو پسر من هستی امروز تو را تولید کردم. ۸. از من درخواست کن و امتها را به میراث تو خواهم داد و اقصای زمین را ملک تو خواهم گردانید. ۹. ایشان را به عصای آهنین خواهی شکست مثل کوزه کوزه گر آنها را خرد</p>	<p>[۱] یا داود، لِمَا خَاضَتِ الْأُمَمُ وَالشُّعُوبُ أَحْبَبُوا بِيضَالْتِهِمْ لِيَدْفَعُوا حَقَّ الرَّبِّ وَقَالَ الرَّبُّ حَقِّي لَا يُدْفَعُ، وَعِزَّتِي لَا تَزُولُ. [۲] اجتمع الكفار والمشركون والأعداء على الرب وعلى مسيحه لتكون كلمتهم العلياء وكلمة الله السفلى، واجتمعت السلاطين والملوك على الرب. [۳] بقدرتي أخذت الظالمين وأسكتتهم وأبستهم خشيتي فلم يفعلوا ذلك وما لم أنافسهم إلى الهوى والطغيان. [۴ - ۱۰] [اضافات نسخه خوی]: فإنكم معاشر الخلق إن جعلتموني كهفياً في طلب الرزق سببته لكم وإذا كان الغالب على قلب عبدي محبتي كنت سمعه الذي يسمع به وبصره الذي يبصر به، فإن هم بحسنة شجعته وإن هم بسينة منعتهم. داود انقطع إلى حتى أنكس لك الرؤوس، وألپس وجهك الهيبة. داود لو رأيت المنقلبين إلى حرّم المؤمنين وقد لعنتهم لعناً وبيلاً، وأخزيتهم خزياً عظيماً، وسلطت على حرمهم من يفسق بهم انتقاماً من الحرم. داود عجباً لمن قرّرت في الدنيا عينه وأنا أسأله عن الفتيل والنقيير والقطمير، من حاسبته فحددت نفسي لحسابه عظمت في القيامة بليته، ومن أحب أن يصرع حرم الرجال على بطن الأرض صرعته على جمر النار.</p>

<p>یا داود، كُنْتُ شَجِيًّا الصَّوْتِ قَبْلَ أَنْ تَعْصِيَنِي فَلَمَّا عَصَيْتَنِي عَصَيْتَنِي سَلْبْتُ نَوْرَ الْحِكْمَةِ مِنْ صَدْرِكَ، فَإِنْ تَبْتُ عَلَيْكَ عَوَّضْتُكَ ذَلِكَ.</p> <p>[۱۱] یا داود، عَظَّمْتَنِي تَعْظِيمًا، وَقَدَّسْتَنِي تَقْدِيسًا أَكْفَلَ مَا هَمَّكَ مِنْ أَمْرِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَنَا بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ.</p> <p>[۱۲]</p>	<p>خواهی نمود. ۱۰. و الآن ای پادشاهان تعقل نمایید! ای داوران جهان متنبه گردید! ۱۱. يَهُوَّةَ را با ترس عبادت کنید و با لرز شادی نمایید! ۱۲. پسر را ببوسید مبدا غضبناک شود و از طریق هلاک شوید زیرا غضب او به اندکی افروخته میشود. خوشبحال همه آنانی که بر او توکل دارند.</p>
<p>[اضافات نسخه خوی:] قال داود: يا رب ما أعدت للناس لي من البغي ولم يعلموا أنني في مسيرك وحياطتك وأنت الشكور.</p>	

ملاحظه می‌شود که این دو مزمو، در کنار اضافات اسلامی، شباهت خود به متن اصلی را نیز حفظ کرده‌اند. از بخش پایانی مزمو نخست، فقراتی در سبک موعظه و روایات اسلامی افزوده شده است که در مزمو دوم اوج می‌گیرد و از مزمو سوم به بعد به کلی با یک متن اخلاقی - اسلامی مواجهیم که مملو از عبارات قرآنی و روایات است. بررسی اولیه، حکایت از این دارد که بخش‌هایی از این متن در متون پیشین نیز به‌عنوان مزامیر داود شناخته می‌شده و آنچه که در نسخه خوی آمده کاملاً ابداعی و بدیع نیست؛ البته می‌تواند جامع تمامی مطالبی باشد که تحت این عنوان در متون متقدم به‌صورت پراکنده مندرج بوده است.

۲. مقایسه با بعضی منابع متقدم اسلامی

- مقایسه نسخه نمازی خوی با «سعد السعود» (تألیف حدود ۶۵۰ق): سید بن طاووس در سعد السعود، فهرست^۲ اسامی کتب موجود در کتابخانه‌اش را آورده و پس از ذکر نام هر کتاب، از غرر مطالب آن نقل کرده است. زمانی که وی متون مقدس موجود در کتابخانه خود را برمی‌شمارد، از زبور داود نیز نام می‌برد و ۱۴ فقره از نسخه زبور موجود در نزد خود نقل می‌کند که عین عبارت ایشان چنین است:

۱. محزون؛ شجی الصوت: نوای سوزناک.

۲. سید بن طاووس سعد السعود را بعد از الإبانة في معرفة أسماء كتب الخزانة تألیف کرد. الإبانة صرفاً حاوی اسامی کتب است، بدون گزارشی از محتوای آن‌ها.

فصل فيما نذكره من زبور داود كانت نبوته بعد موسى وجدت النسخ به كثيرة و الذي نقله من نسخة صغيرة قالبها ثمن الورقة الكبيرة و بدأ بذكر السورة الثانية و أولها في الوجهة الثانية من القائمة الثانية من الكراس الأول (ابن طاووس، ۱۳۷۹: ۹۳).

متأسفانه سيد بن طاووس به مشخصات دقيق نسخه مورد استفاده خود از جمله تاريخ و محل كتابت، كاتب و ... اشاره ای نکرده است. در جدول زیر ۱۴ فقره منقول در سعد السعود با نسخه خوی مشابهت یابی گردیده و محل قرار گرفتن این فقرات در نسخه خوی معین شده است.

سعد السعود	۲	۱۰	۱۷	۲	۳۰	۳۳/۳۶	۷۴	۶	۶	۶	۷۱	۸	۱۰۰
نسخه خوی	۲	۱۰	۷	۹	۱	۱۹	۲۴	۳	۲	۱	۳	۳	۴

علاوه بر اختلاف در شماره گذاری - که در جدول بالا منعکس شده - به لحاظ متنی نیز اختلاف جزئی در لفظ و تعبیر میان این دو نسخه وجود دارد که نمونه ای از آن در جدول زیر ملاحظه می شود:

نسخه خوی المزمور العاشر	سعد السعود السورة العاشرة
يا أيها الناس لا تغفلوا عن الآخرة فتغرّكم بهجة الدنيا فتصرعكم الدنيا بتماريها، فإنكم بني إسرائيل لو تفكرتم في منقلبكم ومعادكم وذكرتم القيامة وما أعددت فيها للمعدّين لقلّ ضحككم ولعظم بكاكم، ولكنكم غفلتم عن الموت ونبذتم عهدي وراء ظهوركم، واستخفتم بحقي، كأنكم لستم بميتين، ولستم بمحاسبين	أيها الناس لا تغفلوا عن الآخرة، ولا تغرّكم بهجة الدنيا ونضارتها، بني إسرائيل! لو تفكرتم في منقلبكم ومعادكم وذكرتم القيامة وما أعددت فيها للعاصين، قلّ ضحككم وكثر بكاؤكم، ولكنكم غفلتم عن الموت، ونبذتم عهدي وراء ظهوركم، واستخفتم بحقي، كأنكم لستم بميتين ولا مُحاسبين، كم تقولون ولا تفعلون! وكم تعدون فتخلفون! وكم ولستم بمحاسبين

۱. اختلاف این دو عدد بر اساس نسخه بدلی است که مُصحّح سعد السعود، فارس تبریزیان الحسون، در پاورقی این اثر گزارش کرده است.

<p>تعاهدون فتتقضون! لو تفكرتم في خشونة الشرى ووحشة القبر وظلمته، لقلّ كلامكم وكثر ذكركم واشتغالكم لى؛</p> <p>إنّ الكمال كمال الآخرة وأما كمال الدنيا فمتغير و زائل، ألا تفكرون في خلق السماوات والأرض وما أعددت فيها من الآيات والنذر وحبست الطير في جو السماء يسبحن و يسرحن في رزقى، وأنا الغفور الرحيم، سبحان خالق النور (ابن طاووس، ۱۳۷۹: ۹۴-۹۵).</p>	<p>کم تقولون ولا تفعلون، وکم تعدون (تعدون) فتخلفون، وکم تعاهدوني أن لا تعصوني فتتقضوا عهدکم، لو فکرتم في وحشة القبر وظلمته لقلّ في الدنيا كلامکم، ولكن في ذکري اشتغالکم؛ إنّما الجمال جمال الآخرة، فأما جمال الدنيا فمتغير وما قل، ألا تفکرون في خلق السماوات و الأرض وما أعددت فيهنّ من الآيات والنذر، وكيف حبست الطير صافات يسبحن ويسرحن إلى رزقى وأنا الغفور الرحيم.</p>
--	---

- مقایسه نسخه نمازی با «مرموزات اسدی»: مرموزات اسدی در زممورات داودی از آثار مهم عرفانی سده هفتم هجری است که به قلم نجم‌الدین رازی و به زبان فارسی تألیف شده است. مؤلف کتاب را در شهر ارزنجان (واقع در ترکیه امروزی)، و به سال ۶۲۱ق، برای داودشاه بن بهرام‌شاه از آل منکوچک نگاشته است. نجم‌الدین در حمله مغول از ایران به آسیای صغیر رفت. کتاب او شامل ده زممور است که هر زممور با عبارتی از زبور داود آغاز شده و در ادامه، آیاتی از قرآن و احادیث نبوی متناسب با موضوع آمده است. نویسنده درباره وجه تسمیه کتاب می‌گوید:

چون سخن این ضعیف مبتنی بر مرموزات باشد، خواست تا اسم مطابق مسمی بود و چون تحفه حضرت داودی می‌ساخت، خواست تا با زممورات زبور داودی مناسبتی دارد [کذا]، این مجموعه را بر ده زممور بنا افتاد... و نام کتاب بدین مناسبات مرموزات اسدی در زممورات داودی نهاده آمد (رازی، ۱۳۸۱: ۳۵).

شفیعی کدکنی، مصحح اثر، در مقدمه نوشته است:

هیچ یک از منقولاتی که از زبور داود نقل می‌کند در کتاب مزامیر تورات که زبور داود است، وجود ندارد. بعضی از آنها به صورت احادیث قدسی - که البته از مقوله اسرائیلیات است - در کتب حدیث نقل شده و هیچ بعید نمی‌دانم که وی بسیاری از این عبارات زبوری را خود بر ساخته باشد. البته گاه مضامین آن عبارات را می‌توان در خلال مزامیر یافت. رجوع شود به تورات، کتاب مزامیر یا زبور داود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۲، پانویس ۲).

در جدول زیر ده فقره کوتاه منقول در مرموزات اسدی با نسخه خوی مقایسه و محل قرار گرفتن آن‌ها در نسخه اخیر مشخص شده است.

۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	مرموزات اسدی
۵	۸	۷	۳	۹	۷	-	-	۸	-	نسخه خوی

۳. بازتاب برخی معضلات اخلاقی - اجتماعی عصر نگارش در نسخه خوی

به همان اندازه که مزامیر اهل کتاب متضمن دعا و مناجات است، نسخه خوی آکنده از مطالبی در نهی گناهان و ناهنجاری‌های اخلاقی است. به بیان دیگر، این نسخه بیش از آن‌که ترجمه مزامیر داود باشد، سندی است که معضلات اخلاقی - اجتماعی عصر نگارش آن متن را منعکس می‌کند. در پس تدوین این متن، دغدغه اصلاح جامعه به گونه‌ای غیرمستقیم و در پوشش یک متن مقدس پیشاسلامی دیده می‌شود. به دیگر سخن، نسخه خوی از ناهنجاری‌های اخلاقی - شرعی متعددی پرده برمی‌دارد که در جامعه آن روز شیوع داشته و مؤمنان از آن رنج می‌بردند که از آن میان، برخی معضلات پررنگ‌تر می‌نمایند:

الف) ربا: دست‌کم در ۹ مزمور از «ربا» و «رباخواری» به شدت نهی شده است؛

۱۴۵	۱۴۰	۱۳۴	۱۲۱	۱۰۹	۱۰۷	۳۰	۲۷	۱۵	شماره مزامیر
۱	۱	۳	۲	۱	۱	۱	۲	۲	بسامد

مثلاً در مزمور ۱۳۴ آمده است: «داود، مَن عامل بِالرِّبَا فَقَدْ بَارَزَنِي بِالْمُحَارَبَةِ» (ص ۱۷۳).
 ب) اکل مال حرام: خوردن مال غیر، از دیگر موضوعاتی است که در سراسر نسخه بسیار نهی شده است. این عمل دست‌کم ۱۶ مرتبه در ۱۰ مزمور با تعبیر گوناگون مورد نکوهش قرار گرفته است:

۱۴۹	۱۴۲	۱۱۲	۸۸	۶۰	۳۳	۲۸	۲۵	۱۴	۹	شماره مزامیر
۱	۱	۱	۱	۱	۲	۲	۱	۱	۵	بسامد

به‌طور مثال در مزمور نهم آمده است:

داود! مُر بنی اسرائیل ... لا یجمعون المال من الحرام فیوردهم النار، ولا أرفع صلاة لآكلة الحرام، ولا أُقیل بوجهی علی آكلة الحرام، اهجرب أباک إذا أكل الحرام، ولا تواخی أخاک علی أكل الحرام ... (ص ۲۳).

ج) گناهان جنسی: به نظر می‌رسد گناهان جنسی و به‌طور خاص روابط نامشروع (زنا) از پررنگ‌ترین مسائل مطرح‌شده در این نسخه است که دست‌کم در ۲۱ مزموور به گونه‌های مختلف گناه شمرده شده است.

مزموور	۳	۸	۹	۱۷	۲۰	۳۰	۳۲	۴۶	۴۷	۵۰	۵۵
بسامد	۱	۱	۲	۱	۱	۱	۱	۴	۱	۱	۱
مزموور	۵۷	۸۴	۱۰۸	۱۰۹	۱۱۳	۱۲۳	۱۲۴	۱۳۱	۱۳۴	۱۴۵	
بسامد	۱	۲	۳	۲	۱	۱	۱	۱	۲	۱	

جالب آن‌که، عنوان مزموور ۵۰ دقیقاً همین معصیت است که این چنین از آن سخن رفته است: یا داود! لو علق ثوب الزانین بالمشرق لکاد ناره أن تحرق المغرب، إن الزنا عندی أمقت الأشياء... (ص ۸۱-۸۲).
و در مزموور ۱۰۸ آمده است:

یا داود! مُر بنی اسرائیل ألا یفشیوا بینهم الزنا فإینهم إذا أفشوا الزنا محقت أرزاقهم و أعمارهم و فنیة قوتهم، و حق علیّ لأن لم ینتهوا أهل الأرض عن الزنا و الربا لأحجبن دعائهم (ص ۱۴۲).

۴. مباحث کلامی - الهیاتی منعکس در نسخه‌ی خوی

نسخه‌ی مزامیر خوی متضمن اشارات متعدد کلامی - الهیاتی است که در این جا به ذکر اجمالی دو مورد از آن‌ها اکتفا می‌شود.

- نزاع داود و اوریا در قیامت: موضوع ازدواج داود و بت‌شبع (زن اوریا) حتی از مسائل پردامنه، نه تنها در کلام تطبیقی، بلکه در تفاسیر یهودی است. گزارش تورات در عین این‌که گناه داود را اثبات می‌کند (دوم سموئیل، باب ۱۱)، حاوی عباراتی است که برخی مفسران به کمک تغییر اعراب و مرجع ضمیر و هم‌چنین تقطیع جملات، در پی اثبات بی‌گناهی داود برمی‌آیند.^۱ «تمثیل میش» در سوره ص (۲۱-۲۶) و مشابه آن در دوم سموئیل (۱۲: ۱-۱۳) دست‌کم به‌طور غیر مستقیم داود را به‌سبب خطای اخلاقی (و نه شرعی) سرزنش می‌کند.

۱. نک. توفیقی، فاطمه. «تأویل گناهان انبیا در تفاسیر یهودی قرون وسطی». هفت‌آسمان، بهار ۸۹، ش ۴۵، ص ۲۹-۵۸.

در این رابطه، نسخه مورد بحث (در مزمور ۷۲) شامل عباراتی است که با رویکرد تنزیه‌گرایانه مفسران اسلامی فاصله دارد. مطابق مزمور ۷۲ در روز قیامت هنگامی که داود بر منبر انبیاء جلوس، و متنی را برای مردمان قرائت می‌کند، اوریا سر می‌رسد و او را از منبر پایین می‌کشد. تاج نبوت از سر داود می‌افتد و میان ایشان نزاع درمی‌گیرد تا این‌که خداوند او را نجات می‌دهد. به این جهت، در انتهای این مزمور، داود به توبه دعوت می‌شود:

...یا داود، ثم أقول لك اندفع بكتابي فتتلوه على أهل القيامة، فإذا سمعك أوريا طلبك بجهدة فيأخذ بكتفك وأنت على منبر الأنبياء، فإذا أخذ بكتفك سقط تاج النبوة عن رأسك وهرب المنبر من تحتك وتلتفت الوحوش لمطالبتك، وأوقفك وإياه موقف الخصوم والإنصاف، فلا أبرح حتى أرضيه عنك، فطب نفساً و جَدَّ في التوبة ... (ص ۱۰۷-۱۰۸).

و سرانجام، مزمور ۱۲۴ با عبارتی متفاوت، از بخشش داود سخن می‌گوید:
یا داوود، أما إني كنت أصونك عن الوقف مع أوريا أن أوقفك معه موقف الخصوم ولم أفعل ذلك أبداً دون أن أوقفك معه حتى تعلم الخلائق أنني لو تركت ذنباً لأحدٍ لتركته لك ولكني أوقفك معه ثم أستوهبك منه (ص ۱۶۱).

- پیشگویی درباره ظهور پیامبر اسلام: در سه مزمور نسخه خوی از پیامبر اسلام و امت او سخن به میان آمده است. در مزمور نهم، ظهور پیامبر اسلام پیشگویی شده، در مزمور شصت از امت محمد به «خیر امة» تعبیر شده، و در مزمور ۱۰۷ از فضائل حضرت رسول (ص) به تفصیل سخن رفته است:

مزمور نهم: «إسمع يا داوود ما أقول: مُر سُلَيْمَانَ فليقله للناس من بعدك إنَّ الأرض أورثها محمداً وأُمَّته وهو خلافتكم لم تكن صلاتهم بالطنائير ولا يقدسوني بالأوتار» (ص ۲۲).
مزمور شصت: «يا داود... أليس قد نهيتكم أن لا تأتوا الرجال شهوةً من دون النساء. قال داوود: إلهي هذا ذنبٌ لا أعرف في قومي؟ قال الله جلّ ذكره: هي تكافئ الرجال بالرجال والنساء بالنساء، قال: يكون في خير أمة، أمة محمد» (ص ۹۳-۹۴).

مزمور صدوهفت (فيه فضائل محمد صلى الله عليه وآله وسلم): «يا داوود، إن من شروط النبيين أن لا يبغوا ولا يأتوا الفاحشة ولا يهزلوا، وجميع أمرهم جدّ في الله... يا داوود، محمّد المحمود، الرافع الذروة، العزيز البرهان، العظيم الحجّة، المحمود المصطفى، والأمين المرتضى، الصادق الطاهر، الذي خلق من شجرة طهر،... الشديد البأس فيما يرضيني، الشديد البأس فيما يسخطني... تدري من هو يا داوود؛ فرع من فروع

إبراهيم صَلَّى اللهُ عليهما، له بناء إبراهيم و قبل [؟] آدم، مَنْ كَفَرَ به فَعَلِيه لعنتي، وسيخرج قومٌ يدعون الرهبانية يمحوون إسمه من كتبهم ... فَمَنْ آمَنَ بِمَحْمَدٍ فَقَدْ اسْتَمْسَكَ بِالْإِيمَانِ، وَمَنْ كَفَرَ بِمَحْمَدٍ فَقَدْ كَفَرَ بِي، وَمَنْ آمَنَ بِالتَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالزَّبُورِ وَلَمْ يَفْرَقْ بَيْنَ شَيْءٍ مِنْ كِتَابِي أَجْزَيْتَهُ الْجِزَاءَ مَوْفَرًا، وَأَنَا الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (ص ۱۳۷-۱۳۹).

به مباحث پیش گفته می‌توان نقد الوهیت مسیح در فقرات منقول از زبور در کتاب سعد السعود را هم افزود:

داود اَنِّي جَعَلْتُكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْتُكَ مَسْبُوحِي وَنَبِيِّي وَسَيَتَّخِذُ عَيْسَى إِلَهًا مِنْ دُونِي مِنْ أَجْلِ مَا مَكَّنْتُ فِيهِ مِنَ الْقُوَّةِ وَجَعَلْتَهُ يُحْيِي الْمَوْتَى بِأَذْنِي (ابن طاووس، ۱۳۷۹: ۹۳).

نتیجه‌گیری

پراکندگی جغرافیایی نسخه‌های شبه مزامیر، نشان از شیوع و رواج این متون به‌عنوان زبور واقعی (تهیلیم) در دنیای اسلام دارد. از عبارت سید بن طاووس «رَأَيْتُ فِي زَبُورِ دَاوُدَ ...» برمی‌آید که این ترجمه‌ها در میان برخی از عالمان مسلمان به‌عنوان زبور حقیقی شناخته می‌شده است؛ این در حالی است که بر اساس مطالعه موردی، نسخه مزامیر خوی، صرف نظر از دو مزبور نخست، یک متن کاملاً ساختگی و تألیفی (نه ترجمه) است و کم‌ترین شباهتی با تهیلیم اهل کتاب ندارد، بلکه به‌جهت فراوانی آیات قرآن و روایات، یک متن تعلیمی - اخلاقی است که به قصد اصلاح مناسبات اجتماعی نگارش شده است. دانسته نیست که چنین آثار مجعولی دقیقاً از چه زمانی در جهان اسلام شیوع یافته است. طبیعی است که بررسی تطبیقی میان این نسخه و دیگر نسخه‌های مشابه در کتابخانه‌های خارج از ایران، به روشن شدن ابعاد دیگر پژوهش مورد بررسی کمک خواهد کرد. باید یادآور شد که همه نسخه موجود ذیل عنوان «ترجمه مزامیر»، متونی ساختگی نیستند، زیرا امکان این هست که ترجمه‌های اصیلی از بخش‌های مختلف عهدین (اسفار خمسه، مزامیر و اناجیل) نیز یافت شود.

مطلب پایانی این‌که میراث دینی، بستر مساعدی برای مطالعات تطبیقی بیش‌تر است؛ و لذا با عنایت به محتوای مقاله حاضر، بایسته‌های پژوهشی زیر پیشنهاد می‌شود:

* بررسی زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ترجمه متون مقدس در عصر نهضت ترجمه، و به‌طور اخص در عهد مأمون.

* علل و انگیزه‌های تأکید بر همکاری امام رضا(ع) در ترجمه مزامیر نسخه خوی.

* لزوم فهرست‌نویسی و بازشناسی میراث مخطوط ادیانی.

* سنجش اصالت، نوآوری و معادل‌گزینی در ترجمه‌های متون مقدس.

* بررسی انگیزه و عوامل افزوده‌های اسلامی در ترجمه‌های کتاب مقدس.

* علل، زمینه‌ها و پیامدهای پیدایش متونی نظیر چهل سوره از تورات، مزامیر و اناجیل اسلامی.

* تأثیر و ردپای این متون در منابع تفسیری و حدیثی.

منابع

- ابن طاووس، رضی‌الدین علی بن موسی (۱۳۷۹). سعد السعود للنفوس. تحقیق: فارس تبریزیان الحسون. قم: دلیل.
- ترجمه عربی مزامیر، نسخه خطی (۷۰۶ق). خوی: کتابخانه مدرسه نمازی (ش ۷۷).
- توفیقی، فاطمه (۱۳۸۹). «تأویل گناهان انبیا در تفاسیر یهودی قرون وسطی». هفت‌آسمان، ش ۴۵: ۲۹-۵۸.
- حییم، سلیمان (۱۳۶۰). فرهنگ عبری فارسی. چاپ دوم. تهران: انجمن کلیمیان.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۲). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی.
- رازی، نجم‌الدین (۱۳۸۱). مرموزات اسدی در مزموارات داودی. مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی. چاپ سوم. تهران: سخن.
- صدرایی خویی (۱۳۷۶). فهرست نسخه‌های خطی مدرسه نمازی خوی. تهران: میراث مکتوب و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کتاب مقدس، ترجمه قدیم (۲۰۰۲). چاپ سوم. لندن: انتشارات ایلام.

- کلبیگ، اتان (۱۳۷۱). کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او. مترجم: رسول جعفریان و سید علی قرایی. قم: کتابخانه عمومی آیت‌الله مرعشی نجفی.

- Herzog, Avigdor (2007). "Psalms" *EJ: Encyclopedia Judaica*. Fred Skolnik, editor-in-chief; Michael Berenbaum, executive editor. Vol. 16. USA: Thomson Gale. Second Edition.
- Kohlberg, Etan (1992). *A Medieval Muslim Scholar at Work, Ibn Ṭāwūs and his Library*. Leiden: Brill.
- Moyise, S. & M.J.J. Menken (Editors, 2004). *Psalms in the new Testament*. London: T&T Clark.
- Rowan, Williams (2004). "Augustine and the Psalms". *Interpretation: A Journal of Bible and Theology*, 58 (1): 17-27.

